

Artuklularda İktisadî Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri*

Economic Activities in Artuqids and Its Socio-Cultural Effects

Doç Dr. Selim KAYA¹

Özet

Malazgirt zaferi sonrası Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden biri olan Artuklular, Amid (Diyarbakir), Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan), Nusaybin, Düneysir (Koçhisar, Kızıltepe), Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve Harput'ta hüküm sürerken iktisadî faaliyetlere önem vermişlerdir. İktisat politikalarının etkisiyle vergiler düşmüş, ticaret hacmi ile yatırımlar artmış, refah seviyesi yükselmiş, Artuklu ülkesi göç almaya başlamıştır. Artuklu beyleri iktisadî faaliyetlerin doğal bir sonucu olarak elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını şehirlerin maddî ve manevî imarına harcamıştır. Çarşı, pazar, han, hamam, kervansaray, köprü, medrese, kütüphane, dârüşşifa, su kanalı inşa olunmuş, maden ocakları işletilmiş, dericilik ve el sanatları atölyeleri halkın hizmetine sunulmuştur. Böylece ticarî, dinî, ilmî, sosyal ve kültürel pek çok kamusal yapı inşa etmekle kalmamış, ayrıca mimari eserlerin bazılarını vakıflar tahsis etmişlerdir. Artuklu beyleri ülkenin iktisadî kaynaklarını sosyal ve kültürel hayata aktararak halkına mutlu ve huzurlu bir yaşam sunmak için çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Artuklu, iktisat, ekonomi, sosyal, kültürel hayat

Makale Türü: Derleme

Abstract

Artuqids, one of the first Turkish principalities in Anatolia after the Manzikert victory, gave Artuqids, one of the first Turkish principalities in Anatolia after the Manzikert victory, gave importance to economic activities during they dominated in Amid (Diyarbakir), Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan), Nusaybin, Düneysir (Koçhisar, Kızıltepe), Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) and Harput. Due to the economic policies, taxes have fallen, trade volume and investments have increased, prosperity has increased and Artuqid has started to receive immigration. As a natural consequence of economic activities, the Artuqid governors spent a large part of the proceeds on the material and spiritual development of the cities. Bazaar, market, inn, Turkish bath, caravanserai, bridge, madrasah, library, hospital, water channel were built, mines have been operated, leather and handicraft workshops were presented to the public service. Thus, not only many commercial, religious, scientific, social and cultural public buildings have been built, but they have also allocated foundations to some of the architectural works. The Artuklu governors worked to transfer the economic resources of the country to social and cultural life and to present a happy and peaceful life for the people.

Keywords: Artuqids, economy, social, cultural life

Paper Type: Review

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'nce kabul edilen 12.SOS.BİL.09 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, skaya@aku.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-0447-5017>

Giriş

Malazgirt Zaferi (1071) sonrası hızlı bir Türkleşme ve İslamlaşma süreci başlatılan Anadolu'da kurulan beyliklerden biri de Artuklulardır. Oğuzların Döğer boyuna mensup Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgâzi yeğenleri Belek ile birlikte, Selçuklu devlet yöneticileri tarafından kendilerine verilen görevleri icra ederlerken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen siyasî gelişmeleri de yakından takip etmişler, ortaya çıkan fırsatları değerlendirerek beyliklerinin temellerini atmışlardır. Sökmen 1102 yılında Hısn-ı Keyfâ Artuklu Beyliği'ni; İlgâzi 1106 yılında Mardin Artuklu Beyliği'ni; Artuk Bey'in torunu Belek b.Behram da 1112 yılında Harput Artuklu Beyliği'ni kurmuştur. Böylece üç farklı bölgede hüküm süren Artuklular zaman içinde Amid (Diyarbakir), Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan), Hısn-ı Keyfâ ve Harput'u içine alan geniş bir alana egemen olmuşlardır.

Artuk oğlu Sökmen, Hısn-ı Keyfâ'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz etmiştir. Bölgedeki etkinliğini arttırmak isteyen Urfa Haçlı Kontu II.Baudouin du Bourg ve kuzeni Tel Bâşir Senyörü Joscelin de Courtenay, Antakya Haçlı Prinkepsi I.Bohemund ve yeğeni Tankred'in de yardım ve desteğiyle Harran'ı elde etmek için harekete geçince Haçlılara karşı güçbirliği oluşturmak isteyen Sökmen, Cezîre Emîri Çökürmüş ile ittifak yapmış ve 7 Mayıs 1104'de Belih Çayı kıyısında (Harran Savaşı) Haçlıları mağlup etmiştir. II.Baudouin ve Joscelin esir alınmış, I.Bohemund ve Tankred ise kaçmıştır. Sökmen, esir alınan veya öldürülen Haçlıların elbiselerini askerlerine giydirerek birçok Haçlı kalesini kolayca ele geçirmiştir. Sökmen İslam dünyasında tanınmış, "Haçlıların mağlup edilemeyeceği" efsanesi de sona ermiştir. Sökmen'den sonra yerine oğlu İbrahim, sonra İbrahim'in kardeşi Davud, sonra Davud'un oğlu Fahreddin Kara Arslan, sonra Nureddin Muhammed tahta çıkmıştır. Amid'i Artuklu hâkimiyetine alan Nureddin'den sonra yerine geçen oğlu II.Sökmen, Selâhaddin Eyyûbî'nin ölümünden faydalanarak bölgedeki etkinliğini ve hakimiyet alanını genişletmiştir. II.Sökmen'den sonra tahta çıkan kardeşi Nasireddin Mahmud, önce Eyyûbilere sonra da Türkiye Selçuklularına tâbi olmuş, yerine geçen oğlu Melik Mesud döneminde Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil önce Amid'i, daha sonra da Hısn-ı Keyfâ'yı ele geçirerek 1232 yılında Artukluların bu koluna son vermiştir (Alptekin, 1991: 415; Demirkent, 1990: 87-104; Cahen, 663-664; Sevim, 2009: 392-394; Usta, 2002: 471-472; Kesik, 2018: 131-132).

Artuk oğlu İlgâzi, Hısn-ı Keyfâ hâkimi olan yeğeni İbrahim'den Mardin'i alarak Artukluların Mardin kolunu kurmuştur. Nusaybin ve Harran'ı ele geçirdikten sonra Halep'e hakim olan İlgâzi, 27 Haziran 1119'da Antakya Haçlı Prinkepsi Roger de Salerne'i Tell-Afrin vadisinde (Kan Ovası'nda) bozguna uğratmıştır. Gürcüler üzerine sefere çıkan ancak başarısız olan İlgâzi'nin ölümünden sonra oğlu Süleyman Meyyâfârikîn'de, diğer oğlu Timurtaş Mardin'de, yeğeni Süleyman da Halep'te hüküm sürmüştür. Timurtaş'tan sonra yerine geçen oğlu Necmeddin Alpi, Gürcü-Kıpçak tehlikesine karşı Saltuklular ve Ahlatşahlar ile ittifak yapmıştır. Selâhaddin Eyyûbî'nin, Harran, Habur, Dârâ ve Nusaybin gibi merkezleri zaptetmesi sonrası Türkiye Selçuklu sultanı II.Kılıçarslan ile ittifak kuran II.İlgâzi'den sonra yerine geçen oğlu Hüsâmeddin Yavlak (Yoluk) Arslan zamanında Ahlatşah II.Sökmen, Mardin Artuklularını idaresine almıştır. Selâhaddin Eyyûbî'nin 1193 yılında ölümü sonrası yerine geçen el-Melikü'l-Âdil Mardin'i kuşatınca, Musul Atabegi Arslanşah'tan destek alan Yavlak Arslan Eyyûbileri mağlup etmiştir. Ancak 1202 yılında

büyük bir ordu ile Mardin'i kuşatan Eyyübilerin hâkimiyetine kabul etmek zorunda kalmıştır (Katip Ferdi, 2006: 10-17, 60-67; Alptekin, 1991: 415-416; Cahen, 664-665; Sevim, 1962: 649-691; Usta, 2002: 472-474, 478-479; Kesik, 2018: 134-138).

Yavlak Arslan'dan sonra tahta çıkan kardeşi Artuk Arslan, Doğu Anadolu'da siyasi etkinliğini arttıran Türkiye Selçuklularına tâbi olup Eyyübilere karşı cephe alarak Sincar ve Nusaybin'e hâkim olmuştur. Artuk Arslan'dan sonra yerine geçen oğlu I.Necmeddin Gazi, Urfa, Harran ve Cezîre'yi zaptetmiştir. Ancak bir süre sonra Meyyâfârikîn'den Harran'a kadar uzanan bölgeyi yağmalayan Moğollar, 1256 yılında Harput ve Malatya çevresini işgal etmiş, Meyyâfârikîn'i ele geçirmiştir. I.Necmeddin Gazi'den sonra tahta çıkan oğlu Kara Arslan, Moğollar karşısında çaresiz kaldığı için Dârâ, Habur, Nusaybin ve Resûlayn'ın Artuklulara geri verilmesi karşılığında Moğol hâkimiyetini kabul etmiştir. Moğolların 1260'taki Musul, 1281'deki Suriye seferlerine katılan Kara Arslan'dan sonra oğlu Davud, sonra II.Necmeddin Gazi, sonra oğlu Ali Alpı'dan sonra da elli dört yıl hüküm süren kardeşi el-Melikü's-Salih zamanında Moğollara karşı mücadele eden Memlûkler, onlara tabi olan Artukluların idaresindeki Mardin ve civarını da yağmalamıştır. Moğol Hanı Olcaytu'nun 1316'daki ölümünü fırsat bilen Türkmen Cacaoğlu Alâeddin, Amid'i işgal etmiştir (Katip Ferdi, 2006: 18-35, 68-81; Alptekin, 1991: 416; Cahen, 664-665; Usta, 2002: 480; Kesik, 2018: 138).

El-Melikü's-Salih'in 1364'te ölümünden sonra yerine oğlu el-Melikü'l-Mansur Ahmed, sonra onun oğlu Mahmud, sonra da Mahmud'un amcası Şemseddin Davud'un, gerekse yerine geçen oğlu Mecdüddin İsa'nın hâkimiyet devirleri Karakoyunlu mücadeleleri ile geçtiği gibi, Mardin de Timur'un istilâsına uğramıştır. Artuklular ile Karakoyunlular ortak düşmanları Timur'a karşı birleşerek Memlûklerden yardım istemişlerdir. Memlûk Sultanı Berkuk, 1395 yılında Mecdüddin İsa'ya hil'at göndermiş fakat İsa, Mardin'e yaklaşmış ola Timur'a tâbiyetini arz ederek Mardin'in işgalini önlemiştir. Ancak İsa, Erzen ve Hısn-ı Keyfâ beyleri gibi Timur'un huzuruna çıkmadığı için sinirlenen Timur Mardin'i muhasara etmiştir. Timur'a esir düşen İsa, üç yıl süreyle Sultâniyye'de hapsedilmiştir. Serbest bırakılması sonrası tahtına yeniden kavuşan İsa, Timur'un Memlûkler üzerine sevkettiği orduya katılmadığı için cezasız bırakılmamış, Mardin'i tekrar kuşatılmış, sonra da şehrin zaptı için Akkoyunlu reisi Kara Osman görevlendirilmiştir. Kara Osman'a karşı Türkmen beylerinden Çeküm ile ittifak kuran İsa, Akkoyunlulara mağlup olmuş ve öldürülmüştür (1406). İsa'dan sonra Mardin surları içerisine kapanan Artukluların başına geçen oğlu Şehâbeddin Ahmed, Mardin'i Akkoyunlulara karşı müdafaa edemeyeceğini anlayınca, Karakoyunlu Kara Yusuf ile anlaşmış ve şehri ona teslim etmiştir (1409). Böylece Artukluların Mardin kolu da tarihe karışmıştır (Katip Ferdi, 2006: 36-47, 82-90; Alptekin, 1991: 416-417; Cahen, 665-666; Usta, 2002: 481; Kesik, 2018: 138-139).

Artuk Bey'in torunu Belek b. Behrâm, 1112 yılında Harput'a hâkim olunca Palu merkez olmak üzere Harput Artuklu beyliğini kurmuştur. Amcaları Sökmen ve İlgâzi ile beraber Haçlılara karşı mücadele eden Belek'in ölümü (1124) sonrası Harput, Hısn-ı Keyfâ Artuklu beyi Davud'un eline geçmiş ve 1185 yılına kadar onun hâkimiyetinde kalmıştı. Davud'un kardeşi İmâdüddin Ebû Bekir, 1185 yılında Harput ve çevresini kendi hâkimiyeti altına almaya ve burada tekrar bir beylik kurmaya muvaffak olmuştur. İmâdüddin 1204 yılında ölünce, yerine oğlu Nizâmüddin İbrahim, sonra oğlu Hızır, daha sonra da onun oğlu Nureddin, Harput Artuklu tahtına çıkmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad'ın kumandanlarından Kemâleddin Kamyar, Harput civarında savaştığı bazı

Eyyübilerin Harput Kalesi'ne kaçıp sığınması sonrası 1234'te Harput Kalesini ele geçirmiş ve Harput Artuklu beyliğine son vermiştir (Alptekin, 1991: 417; Cahen, 666-667; Usta, 2002: 474-475; Kesik, 2018: 140).

Artukluların her üç kolunun da idarî yapısı esas itibarıyla aynı usulde ve benzer şekilde işlemiş ancak özellikle etnik yapıda ve iktisadî sahada farklılıklar olmuştur (Vâth, 1999: 233).

1. Artuklular Döneminde İktisadî Faaliyetler

Artuklu toprakları doğu-batı ve kuzey-güney yönünde işleyen, İlk Çağ ve Orta Çağ'da Çin ile Ortadoğu ve Batı ülkeleri arasında kullanılan ana ticaret yolu üzerinde bulunmakta idi. Genel bir ifade ile el-Cezire olarak adlandırılan Dicle ve Fırat arasındaki bölgede egemen olan Artuklular, henüz başka ticaret yollarının bulunmadığı dönemde önemli kavşak noktaları üzerinde hüküm sürmekte idi. Bu sebeple Mısır, Suriye, Anadolu, Irak ve İran arasındaki kervan yollarının ve ticari faaliyetlerin ortasında merkezî bir konumda idi. Özellikle Mardin şehri, Kafkasya, Azarbeycan, İran, Erzurum ve Ahlat taraflarından gelen tacirlerin ve yıllık hac kervanlarının önemli bir uğrak yeri olmuştu (Özer, 2008: 475-476; Turan, 1993: 207, 209).

Suriye, İran ve Anadolu'dan gelen tacirler Düneysir'deki (Koçhisar, Kızıltepe) pazarda alış-veriş yapmakta idi (Okumuş, 2008: 244-245) Meyyâfârikîn, Erzen, Hısn-ı Keyfâ, Mardin, Düneysir ve Savur çarşıları civardan gelen birçok kabile sebebiyle yük ve erzaklarla dolup taşmakta idi. Artuklu ticari havzası; âdeta Hazar, Azerbaycan, İran, Irak, Anadolu ve Mısır ticaretini içine almaktaydı. Bu uluslararası ticari yol, canlı hayvan naklini de kapsamaktaydı. Pamuk, buğday, zeytin gibi ürünleri Şam, Anadolu ve Diyarbakır'dan gelen tacirler alıp, başka yerlerde satmakta idi (Gül, 2008: 437-438).

Artuklular şehirlerindeki bu ekonomik canlılık, özellikle Moğolların istilasına kadar devam etmişti. Moğol istilasının Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkarttığı tahribat, Artuklu ülkesinde diğer yerlere nazaran daha az yıkıcı etki yapmıştı. Her ne kadar Artuklu bölgesi İlhanlı ve Memlûklü devletlerinin savaş alanlarından birini oluşturmakta ve bu durum ticareti sekteye uğratmakta ise de Artuklu beylerinin İlhanlılara tâbi olmaları, Moğol tahribatından az da olsa uzak kalmalarını sağlamıştır. Hatta bu dönemde İlhanlılara bağlılık gösteren Mardin Artuklu beylerine Diyarbakır şehrinin hâkimliği evladiye olarak verilmiştir (Spuler, 1957: 392).

Timur'un Anadolu'ya yönelik akınları sırasında da Artukluların yaşadığı bölge birçok kez yağmalanmıştır. Nitekim 1393 tarihinde Bağdat'a doğru sefere çıkan Timur, Mezopotamya'yı çiğnemiş, "şerefli Urfa'yı", "meşhur Amid'i", "metîn Mardin'i", Nusaybin'i ve daha birçok şehri tahrib ederek yağmalamış, halkını da esir etmiştir (Metsopski, 2009: 20; Nayır, 2010: 193-194).

1.1. Tarım Ürünleri Ticareti

Orta Çağda iktisadî kalkınmanın iki önemli dayanağından biri tarım, diğeri ticaret idi. Artukluların hüküm sürdükleri coğrafyada verimli topraklara sahip olmaları, zengin su kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmaları, bağ-bahçe işleriyle uğraşmaları iktisadî

faaliyetler içerisinde ziraatı da ticaret kadar önemli hale getirmişti. Öyle ki Artukluların ilk dönemlerinde ziraî faaliyetlerden ekonomik gelir elde edilmesi sebebiyle ziraat, ekonominin temelini oluşturmuştur. İslâmın bölgeye geldiği ilk yıllarda Nusaybin'in ziraî ürün yıllık geliri 100 bin dirheme ulaşmıştı. Artukluların hâkimiyetinden yaklaşık bir-iki asır önce hicri IV.yüzyılda (301-400 / 912-1009) Hısn-ı Keyfâ'nın ziraî ürünlerden yıllık geliri 350 bin dirhem, Meyyâfârikîn'in ziraî ürün yıllık geliri 856 bin dirhem, Amid'in ziraî ürün yıllık geliri 1 milyon 500 bin dirhem, Erzen'in ziraî ürün yıllık geliri 1 milyon 56 bin dirhem olarak tespit edilmiştir (Gül, 2008: 435; Nayır, 2010: 186-187). Artuklular yönetimleri altındaki bu şehirlerden elde edilen gelirleri daha da arttırmaya gayret etmiştir.

Endülüslü seyyah İbn Cübeyr (ö.1217), Amid'i 1184'te ziyaret ettiğinde şehirde bostanlar olduğunu belirtmiş ve hatta yetiştirilen meyveler hakkında bilgiler vermiştir (İbn Cübeyr 2008: 176, 180; Gül, 2008: 435). Yine ünlü coğrafyacı Zekeriyya Kazvînî (ö.1283) de Amid'i ağaçları, bağları, bahçeleri, meyve ve ekini bol bir şehir olarak tanımlamıştır (Özaydın, 2006: 371; Nayır, 2010: 188). Amid'in su ihtiyacının Dicle nehrinin yanı sıra, şehrin ortasından geçen su kaynakları ve kuyulardan karşılandığını ifade etmiştir. Mardin'in bağ ve bostanlarının güzelliklerini, hububat ve pamuk ziraatının gelişmiş olduğunu zikrettikten sonra ürünlerin Savur Çayı'nın suladığı, on fersah uzunluğunda ve bir fersah genişliğinde uzanan bir arazide yetiştiğini kaydetmiştir (Turan, 1993: 210; İpek, 2008: 189). Ayrıca şehirden elde edilen tarım ürünlerinden büyük çoğunluğunun bu ırmak sayesinde yetiştirildiğini ve vergi olarak Divân'a ödenmesi gereken yıllık miktarın 233 bin dinar olduğunu belirtmiştir (İpek, 2008: 189; Nayır, 2010: 187). Resûlayn'ın özellikle tahıl ve pamuk ziraatında geliştiğini, meyvecilik ve ziraat bakımından zengin olduğunu, Nusaybin'in de üzüm bağlarının çokluğunu ve meyve bahçelerinin güzelliklerini zikretmiştir (Gül, 2008: 436; Nayır, 2010: 188).

Kalkaşendî (ö.1418), Urfa, Mardin, Meyyâfârikîn, Nusaybin, Hizan, Cezire-i İbn Ömer (Cizre), Amid, Resûlayn, Siirt ve Bitlis'in zengin bostanları ve meyve bahçelerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Hizan'da fındık, Siirt'de zeytin ağaçlarının, Nusaybin'de 40 bin bostanın olduğunu, Resûlayn'da ise 300'den fazla su kaynağının bulunduğunu kaydetmiştir (Kalkaşendî 1987: 144, 319-320, 323; Gül, 2008: 436; Nayır, 2010: 188).

Ünlü coğrafyacı, tarihçi, edib ve seyyah Yakut el-Hamevî de Nusaybin'in bahçelerinin ve sularının çok olması sebebiyle bazı yerlerde bataklıklar oluştuğunu ve bu sebeple veba salgınlarının çıktığını zikrettikten sonra Nusaybin ve ona bağlı köylerde, 40 bin bağ-bahçenin ekilip dikildiğini, Resûlayn da birçok tatlı su kaynaklarının bulunduğunu belirtmiş, bu suların şehirdeki bahçeleri suladığını ve değirmenleri döndürdükten sonra Habur Nehri'ne döküldüğünü kaydetmiştir. Ayrıca Emeviler devri şâirlerinden Cerir b. Atiye'nin şehri anlatan şiirinde geçen "Mardin'den zeytin yağı çıkarıldığı (sıkıldığı) sürece" ifadesini zikrederek bölgede zeytin yetiştirildiğini, zeytinyağı üretimi yapıldığını belirtmiştir (el-Hamevî 1990: 39; Şümeysânî, 1987: 316; Kan, 2008: 197, 200). Muhtemelen halk ihtiyacından fazla olan miktarın da ticaretini yaparak ekonomik gelir elde etmiştir.

Nitekim Hısn-ı Keyfâ, Meyyâfârikîn, Mardin ve Amid'in, XI. ve XII.yüzyılda ziraî açıdan çok gelişmiş bir halde olduğu anlaşılmaktadır. Hısn-ı Keyfâ'da buğday, arpa ve bölge halkının bir yıllık ihtiyacını karşılayacak kadar ürün ekilmiştir. Meyyâfârikîn'de sadece tarımla meşgul olan 265 köy bulunmakta idi. Mardin'de pamuk ve buğdayın yanında 70 çeşit üzüm yetiştirilmiştir. Ayrıca Mardin ve yakınındaki Dârâ şehrinde iktisadi kıymeti haiz olan

zeytin, yaban fıstığı, sumak, Hindistan cevizi ve Arapların çok tükettiği “mahleb” üretilmiş ve ticareti yapılarak ekonomik kazanç elde edilmiştir (Şümeysâni, 1987: 314-315; Gül, 2008: 436; Nayır, 2010: 187-188; Kan, 2008: 199).

XIII.yüzyılda Moğol Hanı Kubilay’a elçilik amacıyla yola çıkan, Batı dünyasına Asya ve Uzakdoğu’yu tanıtan, gittiği şehirlerin ekonomisi ve ürettikleri ürünler hakkında önemli bilgiler aktaran Venedikli seyyah Marco Polo da Mardin’de çok iyi kalitede pamuk yetiştirildiğini, üretilen bu pamukların birçok ülkede tanındığını, halkın büyük çoğunluğunun ticaret ile uğraştığını belirtmiştir (Marco Polo, 1971: 24).

1328’de Mardin’e uğrayan ünlü seyyah İbn Battûta da “İslam şehirleri içinde en güzel ve en geniş çarşıların Mardin’de olduğunu belirtmiş, çarşılarda halkın çok rağbet ettiği mer’iz (مرعز) diye bilinen yünden yapılmış kumaşlar ve elbiselerin (Mardinilerin) üretildiğini zikretmiştir (İbn Battûta, 2000: 338). Bundan başka Venedikli tâcir ve elçi olan Josaphat Barbaro da XV.yüzyılda Akkoyunlu Uzun Hasan’a giderken uğradığı Mardin’de ipekli kumaşların dokunduğunu zikretmiştir (Barbaro, 2009: 87, 193; Turan, 1993: 210). Nitekim Mardin’de pamuk ve pamuklu imali dışında mer’iz denilen yün kumaşlardan başka, Buharin adlı ketenin kumaşların da alışverişi yapılmıştır. Hısn-ı Keyfâ’da imali ve ihracı yapılan sof ve aba ile Mardin’in sofları XVI. yüzyılda bile şöhretini hâlâ korumuştur (Turan, 1993: 210; Nayır, 2010: 187, 194). Artuklu Beyliği zamanında ekonominin belkemiği ziraat oluşturmuş, onu önem dereceleri hemen hemen aynı olan el sanatları ve ticaret takip etmiştir (Vâth, 1999: 242).

1.2. Bakır - Bronz Ürünlerin Ticareti

Artuklular döneminde Hısn-ı Keyfâ, Cizre ve Mardin’deki atölyelerde bakırdan dövme tekniği ile günlük yaşamda kullanılan çeşitli eşya ile mutfak kapları üretilmiştir. Ayrıca kum yada balmumu kalıplarda döküm tekniği ile bronzdan kandil, çan, çingırak, havan, mangal ve ibrik tutamağı, kapı tokmağı, kâse, silah ve çeşitli kült eşya imal edilmiştir. Üretilen bronz eşyanın, metal kap-kacakların ihtiyaç fazlası İran ve Mezapotamya’ya kadar ihraç edilmiştir (Belli, 2006: 185).

Artuklu beyleri dünyaca ünlü atölyelerde halkın ihtiyaç duyduğu bakır üretiminin gerçekleşmesi için özveri ile çalışmış ve çaba göstermişlerdir. Artuklular, Ergani ve Maden’i ele geçirdikten sonra, kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarındaki üretimi artırmakla yetinmeyip, yeni maden ocaklarının araştırılmasını ve işletilmesini teşvik etmişlerdir. 1147 yılında Zulkarneyn Kalesi yakınlarında keşfedilen bakır madenine giderek incelemelerde bulunan Artuklu Beyi Hüsametdin Timurtaş (1122-1164), bakır eşya satın alarak burada yapılan bakır üretimini ve ticaretini teşvik etmiştir. Bakır ve bronz atölyelerinin çeşitli eşya ve mutfak kaplarını üretimi geleneksel olarak sürdürülürken bu ürünlerin ihracına yönelik faaliyetler de gerçekleştirilmiştir (Belli, 2006: 186).

XIII. yüzyıl başlarına tarihlenen Cizre Ulu Camii’ne ait kapı tokmaklarında görülen “iki ejder ve ortada silitil edilmiş bir aslan başı” kompozisyonunun eş denecek kadar yakın bir benzeri, Artuklu Beyi Nasırüddin Muhammed (1200-1222) döneminde 1205 yılı sonlarında İsmail b. Rezzâz el-Cezerî tarafından Diyarbakır’da yazıldığı bilinen *Kitâb fî marifeti’l-hiyeli’l-hendesîyye (el-Câmi beyne’l-ilm ve’l-ameli’n-nâfi fî sinâati’l-hiyel)* adlı eserin mekanik aletleri tasvir eden minyatürleri arasında görülmüştür. Bu kapı tokmakları

muhtemelen Diyarbakır ve Mardin’de bulunan bronz atölyelerinde üretilmiştir (Belli, 2006: 187). Nitekim Marco Polo da Artuklu şehirlerinde zanaatkârın çokluğu sebebiyle el sanatlarının da gelişmiş olduğunu kaydederek o dönemde çıkarılan ve işlenen madenlerin varlığına ve ticari gelir olarak kullanıldığına vurguda bulunmuştur (Marco Polo 1971: 24).

Artuklular, Ergani’yi ele geçirdikten sonra kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarında, üretimi arttırmakla yetinmeyip başka maden ocaklarını keşfederek onları da işletmişlerdir (Tızlak, 2002: 410). Diyarbakır, sadece üretimi gerçekleştirilen bir maden merkezi olmayıp, aynı zamanda sanat atölyelerinde işlenerek ihraç edilen bir ticaret merkezi olmuştur (Başak, 2005: 58).

1.3. Mardin’de İktisadî Faaliyetler

Önceleri bir kale-şehir konumunda olan Mardin’in şehirleşmesi ve gelişmesi Artuklular döneminde gerçekleşmiştir. İslam coğrafyacılardan İstahrî, şehrin hem bu özelliğine hem de gelir kaynaklarından birine işaret ederek “Mardin Dağı’nın zirvesinde savaşla ele geçirilmesi mümkün olmayan bir kale bulunmaktadır. Bu dağdan zücac (cam) madeni çıkarılmakta ve Cezire’nin diğer yerlerine ihraç edilmektedir” bilgisini vermiştir (İstahrî 1961: 72-73). Böylece Mardin’in fizikî özelliğinin yanı sıra çıkarılan madene ve ülkenin ekonomisine yaptığı katkıya vurguda bulunmuştur.

İbn Cübeyr, Dârâ kentinden sonra gördüğü Mardin için “şehir dağın eteğindedir, dağın zirvesinde dönemin ünlü kalelerinden büyük bir kale vardır. Bu iki şehir (Dârâ ve Mardin) de bayındır idi” kaydıyla (İbn Cübeyr 2008: 176-177), ekonominin iyi olması ile orantılı olarak gerçekleşen şehrin bayındır özelliğini dile getirmiştir.

Yakut el-Hamevî de Mardin şehrinin Duneysir, Dârâ ve Nusaybin düzlüklerine hâkim bir tepe üzerinde kurulmuş olduğunu, kalenin karşısında medrese, ribat, han, hankâh ve çarşığı içinde barındıran bir şehristan bulunduğunu kaydetmiş, ayrıca aynı yerde Emeviler devri şâirlerinden Cerir b.Atiye’nin şehri anlatan şiirinde geçen “Mardin’den yağ çıkarıldığı sürece” ifadesini zikrederek (el-Hamevî 1990: 39) bölgede yetişen zeytine ve zeytinciliğe işaret etmiştir.

İbn Şeddâd (III/2, 543) da şehir surlarının kapalı olan iki kapısından birinin Bâbü’z-Zeytun (Zeytin Kapısı) olduğunu kaydetmekle Yakut el-Hamevî’de geçen zeytine dair bilgiyi teyit etmiştir. Muhtemelen şehrin bir tarafı zeytinliktir ve bu sebeple bir kapısına bâbü’z-zeytun denilmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak Artuklular döneminde Mardin ve çevresinde zeytinin önemli bir ekonomik gelir kaynağı olduğunu söylemek mümkündür (Acar, 2006: 90).

Artuklular döneminde Mardin’de pamuk ekimi yapıldığı, dokumacılığın çok geliştiği, kumaş ticaretinden önemli bir gelir elde edildiği de anlaşılmıştır. Nitekim İbn Battûta (2000: 338) da Mardin’de mer’iz diye bilinen yünden kumaşların üretildiğini zikretmiştir. Bundan başka Venedikli tâcir ve elçi olan Josaphat Barbaro (2009: 193; Turan, 1993: 210) da XV.yüzyılda ziyaret ettiği Mardin’de ipekli kumaşların dokunduğunu belirtmiştir. İbn Battûta ve Josaphat Barbaro’nun kayıtları Artuklular döneminde dokuma sanayinin gelişmiş olduğunun bir delilidir. Nitekim Artuklular zamanında özellikle Mardin’e yakın Harzem’de üretilen çuvallardan başka Siirt’in cam bardakları ve bölge halkının ürettiği içkiler de meşhur olmuştur (Gül, 2008: 438-439).

Zekeriyya Kazvîni, Moğol istilası esnasında bölgenin tahrip edilmesine ve iktisadî sarsıntılarının Mardin'i de etkilemesine rağmen XIII. yüzyılın ikinci yarısında şehrin iyi muhafaza edildiğini kaydetmiştir. (Zekeriyya Kazvîni 1960: 79; Şeşen, 1985: 144-152; Turan, 1993: 208-209). Bu durum şehrin iktisadî yapısının sarsıntı geçirmekle birlikte korunduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Artuklu beylerinin itaat arz ederek sergiledikleri tutumları şehri Moğol istilasından ve yıkıma uğramaktan korumuştur. Hatta Mardin'in, Moğol hâkimiyeti döneminde de uluslararası ticarete, özellikle İlhanlı ve Memlûk ticarî yolları üzerindeki önemini devam ettirmesine imkân sağlamıştır (Gül, 2008: 446). Yıllar sonra bölgeye gelen Marco Polo (1971: 24) da Mardin'de halkın büyük çoğunluğunun ticaret ile uğraştığını belirterek diğer kaynaklarda zikredilen bilgileri teyit etmiştir.

1.4. Düneysir'de İktisadî Faaliyetler

Milletlerarası ticaretin genişlemesi özellikle kervanların işlediği yol güzergâhlarında ve kavşak nokta konumundaki şehirlerde yeni ve büyük pazarların (panayırların) ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çok sayıda tüccarın gelmesi sebebiyle bazı şehirlerin ticaret hacmi artmış, açılan hanlar ve dükkânlar sebebiyle pazar çoğalmış, şehirler büyüyüp gelişmiştir. Bu şehirlerden birisi olan Mardin'in güneyindeki Düneysir de, milletlerarası pazar olarak gelişmiştir. Geniş ekili alanları, birçok kamu hizmet binaları ve Venedikli tacirlere ait oteller bulunan ve ticaret merkezi haline gelen Düneysir'de medreseler, camiler, hanlar, hamamlar, çarşılar inşa edilmiş, şehir çok ma'mur hale gelmiş, büyük bir ticaret şehri özelliği kazanmıştır. Alınan vergiler sebebiyle gelirlerde artış olmuştur. Suriye, Anadolu ve Diyarbakır taraflarından doğu-batı, kuzey-güney doğrultuda uzak diyarlardan gelen yabancı tüccar Düneysir'de toplanmış, alış-veriş etmişlerdir. Burada köle ve cariyeler, güzel at ve katırlar, kumaşlar, kunduz ve samur kürkleri alınıp satılmıştır. İstila ve işgalin ilk dönemlerinde Moğollara Düneysir'den yıllık 236 bin dinar vergi ödenmiş olması şehrin XII. ve XIII.yüzyıllardaki ticarî hacmini göstermesi bakımından dikkate şayandır (İbn Cübeyr, 2008: 176- 177; Ak, 2008: 484-485; Turan, 1993: 210).

İbn Hallikân (II, 123) farklı coğrafyalardan gelen tüccarın uğrak yeri olan Düneysir'in adının "dünyanın başı" anlamındaki "dünya-ser"den geldiğini zikretmiştir. Bu tanımlama şehrin adını coğrafî konumundan aldığını ve kavşak noktası olduğunu ortaya koyduğu gibi her taraftan gelen kervanların konakladığı, tüccarın alışveriş yaptığı merkez olduğuna da işaret etmektedir. Dünya-ser adı muhtemelen zaman içinde Düneysir'e dönüşmüştür. Şehrin bu ismi almasında konumunun dışında, ticarî faaliyetlerin merkezi durumunda olması da önemli bir etken olmuştur.

Yakut el-Hamevî (1990: III, 231; Kan, 2008: 199), el-Cezîre bölgesinde meşhur bir şehri olan Düneysir'i 30 yıl arayla iki kez ziyaret ettiğini, ilk gördüğünde küçük bir köy olduğunu ama ikinci kez gördüğünde çarşılarının büyüklüğü, nüfusunun çokluğu ile heybetli ve benzersiz bir şehir olarak tanımlamıştır.

İbn Cübeyr (2008: 176-177) Düneysir'i geniş bir ovada kurulmuş, etrafında su kanalları ile sulanan bahçeleri olan, surları bulunmayan ve çölü hatırlatan iklime sahip, nüfusu ve çarşıları kalabalık, erzakı bol bir şehir, ayrıca komşu beylik ve devletlerin tüccar ve halklarının toplandığı bir ticaret merkezi olarak zikretmiştir. Düneysir'de perşembe, cuma, cumartesi ve pazar günleri büyük pazarlar kurulmuş, şehir uzak yerlerden gelenler

için bakımlı hanlara sahipmiş. Kurulan pazarların her birinin günü belirlenmişti. Civar köy ve beldelerden insanların alışveriş için toplandıkları asıl büyük pazar, pazartesi günleri kurulan ve halkın “bazaar” adını verdikleri çarşı olarak gerçekleşmiştir. Muhtemelen bu çarşı da her bir gün farklı bir ticari faaliyet gerçekleştirilmiştir. Ancak XIII.yüzyılın sonlarında Düneysir Moğollar tarafından tahrip edildikten sonra ilerleyen süreçte de bir daha eski zenginliğine kavuşamamıştır. Moğollar, Sincar ile Şam arasında Düneysir’in de içinde yer aldığı bölgede ticaret kervanlarına saldırmış ve tacirlerin hepsini öldürüp mallarını yağmalamıştır. 1317’de Mardin’den yola çıkan ve Şam’a giden 900 kişilik büyük bir kervan kafilesi Moğol eşkıyaları tarafından vahşice öldürülmüştür. Diyarbakır Vâlisi Sütay eşkıyaları yakalayıp hapsedirmiş ve bir kısım malları da iade etmiş ama bu durum da tüccarın korkusunu tam olarak giderememiştir. (Abû’l Farac, 1987: II, 536; Spuler, 1957: 385; Turan, 1993: 208).

Artuklular zamanında Düneysir bir ticaret merkezi olarak bayırdır bir şehir olmuştur. O dönemden kalan iki cami bakiyesi bize mimari eserlerin heybetini algılamamız için güzel bir örnek olmuştur (Streck, 1979: 664). İslâm coğrafyacısı İbn Havkal da Düneysir’e ticaret için gelen tüccar ve halk için yapılan hanların olduğunu ve şehrin çarşılarına farklı milletlerden insanların geldiğini zikrederek ürünlerin çeşitliliğine, iktisadî hayatın canlılığına vurgu yapmıştır. Bu çarşılarda satılan mallardan alınan vergilerden başka malların korunmasına karşılık da bir vergi alındığını belirterek o dönemde malların sigortalandığına ve sigorta usulunun bulunduğuna da işaret etmiştir (Şeşen, 1985: 213; Gül, 2008: 438).

1.5. Amid’de İktisadî Faaliyetler

Artuklular zamanında Amid ve çevresindeki dağlık arazilerden bakır ve demir madenleri çıkartılmıştır. Madencilik yanında dericilik ve el sanatları da çok gelişmiştir. Amid’de hüküm süren Nîsanoğulları², 1151’de Mardin ve Meyyâfârikîn Artuklularının hâkimiyetini kabul etmiştir. Daha sonra Hısn-ı Keyfâ Artuklu Beyi Nureddin Muhammed’in tahrikleri sonucu 1183 yılı başında Amid önlerine gelen Selâhaddin Eyyübî, şehri kuşatarak ele geçirmiştir. Bu sefere katılan İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî’nin bildirdiğine göre o zaman şehirde halı, kilim ve çadır imal edilmekte, ayrıca kitap bakımından çok zengin bir de kütüphane bulunmakta idi. Bu kütüphane daha sonra Mısır’a götürüldü, şehrin idaresi de İbn Kara Arslan’a (Nureddin Muhammed’e) verilmiştir (Şeşen 1971: 275-281)

İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî’nin anlattığına göre: Nîsanoğlu’na verilen süre bitince şehrin kapıları açıldı ve teslim oldu. Selâhaddin Eyyübî’ye Amid’deki malların değeri 1 milyon dinarı aşar. Bu mallar İbn Kara Arslan ile varılan anlaşmanın şartlarına dâhil değildir. Onları alıp devletin işlerinde harca, İbn Kara Arslan sadece şehirle yetinir. Bunu dahi kendisi için büyük bir nimet sayar denilmiştir. Selâhaddin Eyyübî de, İbn Kara Arslan bizim adamlarımız arasına girdi. Bunları ondan esirgemeyiz. Esası verip de fer’i kendimize alıkoymak bizim âdetlerimizden değildir’ demiş ve 9 Mayıs 1183 yılında feth edilmesinde yardımcı olmasına karşılık olarak Amid’i Hısn-ı Keyfâ Artuklu beyi İbn Kara Arslan

² Nîsanoğulları (İnalğulları), 1098-1183 yılları arasında Diyarbakır’da hüküm süren bir Türk beyliğidir. Nîsanoğulları (İnalğulları) döneminde Amid’e bağlı Ergani ve Zülkarneyn kaleleri civarında zengin bakır madenleri işletilmiş, şehir kültür, ticaret ve imar faaliyetleri açısından gelişmiştir. Özellikle dokumacılık çok ilerlemiş, şehir, halı, kumaş ve bezleri ile meşhur olmuştur. Geniş bilgi için bakınız: Ali Sevim, “İnalğulları”, *DİA*, C.XXII, İstanbul 2000, s. 257-258.

Nureddin Muhammed'e vermiştir. Nureddin Muhammed Amid'i aldığında şehirde çok büyük bir miktarda hazineye de sahip olmuştur. Nitekim Artuklular, Amid'de Nisanoğullarının tahakkümüne son verdiklerinde şehirde halı, kumaş, mefruşat ve çadır bezi üretiliyordu. Amid'in eski sahibi Nisanoğlu bu zengin şehirde biriktirdiği altın, gümüş, mücevherat, kıymetli mefruşat, değerli kumaşları üç gün boyunca taşımaya rağmen bir kısmı kalede kalmış, hazinesinin onda birini alabilmiştir. Kalenin ambarlarında pek çok silah ve zahire bulunmuş, Nâibler mahzenlerin defterlerini getirmiş, teftişi mümkün olan bazı eşyaların sayımı yapılmıştır. Şehrin burçlarından birinde 80 bin mum, ayrıca Amid mamulü pek çok halı, kilim, kumaş, çadır bulunuyormuş. Depolarda külliyetli miktarda pamuk da varmış. Rivayete göre, bu mallar yedi sene boyunca satılmış, şehirde etkin ve söz sahibi olanlar bu suretle zenginleşmiştir. Bunlardan başka şehrin 1 milyon 40 bin cild eser ihtiva eden bir kütüphanesi varmış. Selâhaddin Eyyûbî'nin kütüphanedeki bu kitapları hibe ettiği Mısırlı Kadı Fâzıl seçtiği 70 yük kitabı kendi kütüphanesine nakletmiştir (Şeşen, 1971: 282-303; Göyünç, 1994: 469; Durmuş, 2004: 221; Haspolat, 2013: 92, 299-302; Yinanç, 1963: 615-616).

Ali Emîrî Efendi, İstanbul'da çıkardığı *Amid-i Sevdâ* dergisinde yayınladığı bir makalesinde bu hususu tetkik etmiştir. Burada Ali Emîrî Efendi, Kadı Fâzıl'ın Selâhaddin Eyyûbî'nin verdiği kütüphaneden Mısır'da eşi benzeri bulunmayan kitapları seçerek 70 deveye yükletip Kahire'ye gönderdiğini; her deveye 500 kitap yüklemiş olsa, 1183 yılında fethini müteakip Amid'den 35 bin kitabın Mısır'a taşınmış olduğunu; bu kütüphanenin Ulu Camii maksureleriyle (etrafı çevrili yüksek yer) Zinciriye Medresesi'ne giden eskiden kalma kemerlerin bulunduğu yerde muhafaza edilmiş olabileceğini beyan etmiştir (Ali Emîrî Efendi, (1325: III, 33-38).

Amid'in Artuklu hâkimiyeti dönemindeki ticari faaliyeti ziraî ürün ve sanayi ürünleri ile hammaddeyi içermiştir. Yapılan ihracata karşılık olarak bölgede bulunmayan hurma, pekmez, susam, pirinç, Halep sabunu ve diğer bazı eşya ithal edilmiştir. Kuraklığın yaşandığı dönemlerde ise arpa ve buğday ithal edilen ürünler arasında yer almıştır. Altın ve gümüş gibi paranın kesildiği madenler Musul ve diğer Fars ülkelerinden ithal edilmiştir. Bu dönemde Amid'de daha çok meyve, fındık, fıstık, bal, badem, zeytin gibi ziraî ürünler ihraç edilmiştir. İhtiyaç fazlası yetiştirilen pamuk ise ihraç edilen başlıca sanayi ürünü olmuştur. Tiftikten yapılan kumaşlar, battaniyeler, mendil ve çarşaf, halı, kilim keten ve yünden yapılmış elbiseler ile Harzem çuvalı diğer ülkelerdeki önemli ticari merkezlerine ihraç edilmiştir. Yine Amid ve Hani'de para yapımında ve kapkacak yapımında kullanılan demir ve çinko; ayrıca Amid'de değirmen taşı yapımında kullanılan siyah taş ihraç edilen diğer sanayi ürünleri arasında yer almıştır. Siirt'in cam bardakları ve bölge halkının ürettiği içkiler de meşhur olmuştur (Gül, 438-439; Nayır, 2010: 194-195).

Bunlardan başka İbn Sa'id, Amid'in Artuklular döneminde tüccarı ve oyuncuları ile de meşhur olduğunu ve bu şehrin Artukluların merkezi olduğunu kaydetmiştir. Artuklu döneminde parlak günlerini yasayan Amid, Moğol istilası ile başlayan genel iktisadî çöküşten oldukça etkilenmiş, zamanla ticari faaliyet bakımından orta dereceli bir şehir haline gelmiştir (Turan, 1993: 211; Turan, 2004: 195). Ancak yıkılış sürecine girmeden önceki Artuklular zamanında mahsüller, Amid civarından bilhassa Irak'a ihraç edilmiştir ve bazı ürünler Bağdad'daki halifenin sarayında rağbet görmüştür (Vâth, 1999: 242).

1.6. Meyyâfârikîn'de İktisadî Faaliyetler

İbnü'l-Fakih, IX. yüzyıl sonu X. yüzyılın başlarında Meyyâfârikîn ve Mardin'in mali durumu hakkında bilgi verirken Cezire bölgesi ve Diyar-ı Rebia'nın merkezi idareye ödediği yıllık toprak vergi miktarının 9 milyon 715 bin 800 dirhem; Diyar-ı Rebia'dan Meyyâfârikîn'in vergisinin 856 bin dirhem; Mardin, Dârâ, Beled, Sincar, Karda, Bazebeda, Tur Abdin ve Re'sü'l-Ayn gibi yerlerin toprak vergisinin de toplamda bu kadar olduğunu belirtmiştir (İbnü'l-Fakih 1996: 182). Burada Diyar-ı Rebia'daki sekiz yerleşim biriminin toplam vergi yükünün Meyyâfârikîn'in ödediği kadar olması, vergi tahsilinin iyi yapıldığının ve halkın ekonomik seviyesinin iyi olduğunun bir göstergesidir. Meyyâfârikîn'den toplanan harac vergisinin böylesine büyük bir rakam olması orada ticarî faaliyetlerin ne kadar yoğun olduğunun da önemli bir işaretidir.

Artuklu hâkimiyeti altında Meyyâfârikîn'de oluşan asayiş ve huzur ortamı içerisinde ivme kazanan ilmî ve kültürel faaliyetler, başta ekonomi ve kamusal mimari olmak üzere pek çok alanda sosyal hayata da yansımıştır. Bu doğrultuda sosyal ve kültürel büyüme ile orantılı olarak gerçekleşen şehrin ekonomik büyümesi gerek ticaret hacmini gerek halkın refahını arttırmıştır. Meyyâfârikîn'deki meslek gruplarının loncalar halinde örgütlenmesi ile özel çarşılar (Bezçiler, Attarlar, Demirciler, Camcılar vd) ortaya çıkmıştır ve bunlar şehrin ticari birikiminin de en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur. Bu çarşıda faaliyet gösteren bazı zanaatkar ve sanatkarlar, belirli anlamda bir tekelleşmenin de temsilcileri olarak devlet erkânı üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuşlardır (Beysanoğlu, 1996: I, 182; Çevik, 2002: 352-353; Alican, 2013: 12; Ağar, 2009: 407).

Necmeddin İlgâzi (1118-1122) Meyyâfârikîn'i ele geçirdikten sonra burada yuvalanmış eşkıya ve yol kesicilerin faaliyetlerini sonra erdirerek şehrin güvenlik sorununu çözmüştür. Kendisinden önceki idarecilerinin kötü yönetiminden şikâyetçi olan ve kendisini coşkuyla karşılayan halkın üzerinden birçok vergiyi kaldırmıştır. Artuklular döneminde Meyyâfârikîn'deki ekonomik hayatın canlılığına dair pek çok örnek tespit edilebilmektedir. Hüsameddin Timurtaş ve Necmeddin Alpi dönemlerinde Meyyâfârikîn'de yangın ile zarar gören çarşılar yeniden inşâ edilerek ticarete kazandırılmıştır. Maden'den getirtilen bakırdan sikkeler kestirilmiştir. Miryakefalon savaşı sonrası esir alınan Bizans askerlerinin pazarlanmak üzere sevk edildiği şehirlerden biri olan Meyyâfârikîn'de hâkimiyeti elde eden Kutbeddin İlgâzi, bütün vergileri kaldırdığını şehir kapısına astırdığı bir ferman ile ilan etmiş, böylece şehrin ticari hayatına büyük bir katkı sağlamıştır. (İbnü'l-Ezrak, 1987: 32, 82; Artuk ve Artuk, 1993: 13-18; Turan, 2004: 179; Turan, 1993: 234; Beysanoğlu, 1962: 122; Alican, 2013: 12).

2. Artuklularda İktisadî Faaliyetlerin Sosyo-Kültürel Hayata Etkileri

Artuklular bölgenin siyasi istikrarsızlıklarına, yaşadıkları iç mücadele ile işgal ve istilalara rağmen, uyguladıkları ekonomi politikaları sonucu ticarî etkinliklerini sekteye uğratmadan devam ettirmişlerdir (Gül, 433-434). Artuklular ticarî faaliyetlerin aktif, ekonomik hayatın canlı olmasının bir sonucu olarak elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını ülkenin imarına harcamıştır; ilmî, dinî, sosyal ve kültürel hayata hizmet eden pek çok eser inşa ettirmiştir (Köprülü, 1978: 622-623; Alptekin, 1992: 189-190; Okumuş, 2008: 245).

X.yüzyılın ikinci yarısında Artuklu hâkimiyetindeki bazı meskûn mahallerin arazi vergisinin miktarı kayıtlara geçmiştir. Buna göre Hısn-ı Keyfâ'dan 350 bin dirhem, Meyyafarikin'den 856 bin dirhem, Erzen'den 1 milyon 56 bin dirhem, Amid'den 1 milyon 150 bin dirhem arazi vergisi toplanmış (Vâth, 1999: 242) ve bu gelirler halkın refah ve mutluluğu için harcanmıştır

Artukluların idaresi altında bulunan bölgelerde Türk, Kürt, Arap gibi farklı etnik kökenden Müslüman halk, aynı zamanda Ermeni, Süryani, Rum Hristiyanlar ve hatta Yahudiler gibi farklı din ve inançtan olanlarla bir arada yaşamıştır. Bu durum kültürler arası etkileşimi sağladığı gibi ticari faaliyetleri de çeşitlendirmiş ve arttırmıştır (Okumuş, 2008: 241-242; Turan, 1993: 226).

Milletlerarası ticaretin genişlemesi özellikle kervanların işlediği yol güzergâhlarında ve kavşak nokta konumundaki şehirlerde yeni ve büyük pazarların (panayırın) oluşmasına sebep olmuştur. Buralara çok sayıda tüccarın gelmesiyle ticaret hacmi artmış, açılan hanlar ve dükkânlar sebebiyle bu pazar yerleri şehir halini almıştır. Artuklular zamanında kurulan, geniş ekili alanları olan, birçok kamu hizmet binalarının ve hatta Venedikli tüccara ait hanların bulunduğu Düneysir milletlerarası pazar olarak gelişmiş, medreseler, camiler, hanlar, hamamlar, çarşılar inşa edilerek çok ma'mur hale getirilmiş, büyük bir şehir özelliği kazanmakla kalmamış uluslararası ticaret merkezi haline gelmiştir. Buraya doğu-batı, kuzey-güney uzak diyarlardan Suriye, Anadolu ve Diyarbakır taraflarından yabancı tacirler gelmiş ve alış-veriş etmiştir. Bu sebeple halkın ekonomik gelirlerinde artış olmuştur. İbn Battûta (2000: 338) "İslam şehirleri içinde en güzel ve en geniş çarşıların Mardin'de olduğunu zikrederken Artuklu şehirlerinin bir özelliğini ifade etmenin yanında devler erkânı tarafından yapılan şehirleşmeye yönelik yatırımlara da vurguda bulunmuştur.

Artuklu hâkimiyeti altında Meyyâfârikîn'de oluşan asayiş ve huzur ortamı içerisinde ivme kazanan ilmi ve kültürel faaliyetler, başta ekonomi ve kamusal mimari olmak üzere pek çok alanda sosyal hayata da yansımıştır. Bu doğrultuda sosyal ve kültürel büyüme ile orantılı olarak gerçekleşen ekonomik büyüme gerek ticaret hacmini gerek halkın refahını arttırmıştır. Kökenleri daha eski dönemlere dayanan Meyyâfârikîn'deki meslek gruplarının loncalar halinde örgütlenmesi ile özel çarşılar (Beziciler, Attarlar, Demirciler, Camcılar vd) ortaya çıkmış ve bunlar şehrin ticari birikiminin de en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur. Böylece Artuklular, iktisadî faaliyetlerinden elde edilen gelirler ile şehirlerini sosyal kültürel hayata katkı yapacak eserlerle donatmıştır (İbnu'l-Ezrak, 66-67; Beysanoğlu, 1996: I, 182; Çevik, 2002: 352-353; Ağarı, 2009: 407; Alican, 2013: 12).

Artuklular döneminde Meyyâfârikîn şehrinin ekonomisi dikkate değer ölçüde canlanmış, ticaret hacmi artmıştır. Bu durum "şehrin kamusal mimari açısından da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, günümüzde halen ayakta olan anıtsal mühendislik harikası Malabadî Köprüsü (Karaman Köprüsü) ve Silvan Ulu Camii gibi şehir tarihine mührünü basmış olan önemli mimari eserler inşa edilmiştir. Ayrıca yapımları konusunda herhangi bir bilgimiz olmasa da daha önceki dönemlere ait olduğuna dair bir bilgiye herhangi bir kaynakta rastlamadığımız, bundan dolayı da Artuklular döneminde yapılmış olma ihtimalleri yüksek olan bazı eserler vardır. Bunlardan bazıları, Meyyâfârikîn surlarının dışındaki Kubbetu's-Sultân'ın doğusunda bulunan ve Hüsâmeddin Timurtaş tarafından Mardin Kalesi'ndeki Hızır Mescidi'ne nakledilmeden önce Necmeddin İlgâzi ile kardeşi Şemsuddevle'nin naaşlarının medfûn bulunduğu Mescidu'l-Emîr, şehir surlarının

dışında olup Bâbü'l-Hût'da bulunan Mescidu'l-Yâkût ve Karaca Sâkî'nin şehri idare ettiği dönemde var olsa da hakkında fazla bilgi bulunmayan bununla birlikte Artuklular döneminde yabancı misafir, elçi ve yolcuların ağırlandığını bildiğimiz Dâru'l-Acemiyye (Yabancılar Evi) idi" (İbnü'l-Ezrak, 1987: 76, 78, 87, 109-110, 135, 146, 282-283; Turan, 1993: 233-234; Alptekin, 1992: 190-191; Artuk, 1944: 76; Hillenbrand, 1981: 150; Hillenbrand, 1991: 930-931; Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2010: 373-374; Altun, 1991: 418; Alican, 2013: 13).

Artuklular zamanında devlet yöneticileri bazı istisnalar dışında halka baskı yapmamış, toplumun huzur ve refah içinde yaşaması için gayret etmiş, vergileri mümkün olabildiğince azaltmaya çalışmıştır. İbnü'l-Ezrak'ın zikrettiğine göre; Necmeddin İlgâzi, sadece Mardin'de ve Meyyâfârikîn'de değil ülke genelinde, halka adalet ve ihsanla yaklaşmış, toplumdaki baskı ve korkuları gidermek için çalışmıştır. Halkın evlerine rahatça gidip gelmeleri ve kendilerini güvende hissetmeleri için uygun ortamı hazırlamış ve vergi yükünü hafifletmiştir. Harabeye dönmüş camileri ve mescidleri onarmış, şehri tamir, imar ve ihya etmek için çalışmıştır. Nitekim Necmeddin Alpi da halka adalet ile hükmettiği için halk da onu çok sevmiş, Artuklu toplumu onun idaresinde en huzurlu dönemlerinden birini yaşamıştır (İbnü'l-Ezrak 1987: 32, 108; Okumuş, 2008: 242, 244-245; Bulduk, 1999: 40).

Artuklu hâkimiyetinde Mardin, Amid, Meyyâfârikîn, Nusaybin, Düneysir, Hısın-ı Keyfâ ve Harput şehirleri hem iktisadi hem de kültürel yönden büyük bir canlılık yaşamıştır. Halktan fazla vergi almamayı prensip edinen Artuklular, şehirlerde bazı ticarî malların vergilerini kaldırmıştır. Bu durum, iktisadî bakımdan önemli bir kavşak noktası olan Mardin'de ve diğer pek çok şehirde ticaretin gelişmesine ve dolayısıyla refahın yükselmesine neden olmuştur. Artuklu beylerinin bölgedeki diğer yöneticilerden farklı olarak vergileri düşük tutarak ticari hayatı daha çok desteklemeleri sebebiyle ekonomik hayat canlı, şehirler hem iktisadi hem de sosyal ve kültürel yönden gelişmiş olduğu için cazibe merkezi olmuştur. Komşu ülkelere göre en az vergi alındığı için civar bölgelerden Artuklu şehirlerine göç edenlerin sayısı günden güne artmıştır. Artuklu şehirleri o dönemde göç almış ve bu sebeple nüfusları artmıştı. Ağır savaş masraflarından başka yapılan yatırımlara rağmen vergilerin azlığı ve maliyenin zenginliği, halkın hayat seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Artuklu yöneticileri de iktisadî hayatın canlı olmasının doğal bir sonucu olarak elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını ülkenin maddî ve manevî imarına harcamışlardır. Artuklular, ilmi, dinî, sosyal ve kültürel hayata hizmet eden pek çok yapı özellikle de ticarî ve içtimâî hayatı canlı tutmak için çarşılar, kervansaraylar, köprüler, camiler ve medreseler, saraylar, su kanalları vb yaptırmışlardır (Alptekin, 1991: 417; Turan, 1993: 206-218; Okumuş, 2008: 244-245).

İbn Şeddâd (1978: III/2, 543-544) Mardin'in dış kısmında doğu tarafındaki alan üzerinde el-Melikü's-Salih'in bir köşk yaptırdığını, ayrıca Aynü't-Tuteh adı verilen dere kenarında bahçeler oluşturulduğunu ve burasının da Firdevs olarak adlandırıldığını zikrettikten sonra Mardin'de, beş medrese (Necmeddin İlgâzi Medresesi, Nizamüddin Alpkuş Medresesi, Kadı Sedidüddin Medresesi, Hatun İmaret Medresesi, Melikü'l-Mansur Artuk Medresesi), yüz adet civarında mescid, altı hamam bulunduğunu kaydederek Artuklu beyleri tarafından iktisadî faaliyetlerin bir sonucu olarak sosyal ve kültürel hayata yapılan bazı yatırımları zikretmiştir. Bütün bunlar zenginlik ve refaktan kaynaklanan ekonominin Artuklularda iyi olduğunun bir göstergesidir.

XIII. yüzyılda gelişiminin doruk noktasına ulaşan ve ticari açıdan Mardin ile yarışır hale gelen Düneysir, sadece bir ticaret şehri olarak değil, aynı zamanda bölgenin önemli bir kültür ve ilim merkezi olarak da öne çıkmıştır (Sarıbiyık, 2006: 600). Bu sebeple Düneysir'in çok kültürlü farklı etnik unsurların bir arada yaşayarak birbirini etkilediği ve etkilendiği şehir olduğu söylenebilir.

Yakut el-Hamevî (1990: III; Kan 2008: 199), el-Cezîre bölgesinde meşhur bir şehri olan Düneysir'i otuz yıl arayla iki kez ziyaret ettiğini, ilk gördüğünde küçük bir köy olduğunu ama ikinci kez gördüğünde çarşılarının büyüklüğü, nüfusunun çokluğu ile heybetli bir şehir görüntüsünde benzersiz bir şehir olarak tanımlamıştır.

Düneysir'in iktisadi yönden gelişmesi eğitim ve kültür hayatına da olumlu şekilde yansımıştır. Zaman içinde bölgenin önemli bir kültür şehri haline gelen Düneysir birçok medrese ribat, hangah, cami ve mescid ile donatılmıştır. Bunlar arasında el-Camiu'l-Cedid en-Nasrî, el-Camiu'l-Atik, el-Camiu'l-Garbi, el-Camiu'l-Garbi en-Nasrî, Han es-Sebil eş-Şihabi, er-Ribat et-Taci, el-Mescid er-Reisi, Mescid Gazi, Mescid Nasır, el-Mescidü'n-Nizami, Medresetü Harzem, el-Medresetu's-Şihabiyye, el-Medresetü'l- Kutbiyye zikredilmiştir (Ömer b. İlahmış, 1992: 229; Aslan, 2008: 259).

Ekonomik yatırımlar ve halka sunulan imkânlar sebebiyle Artuklular döneminde hakimiyetleri altındaki şehirleri ilim ve kültür merkezi haline getirmek için çalıştıkları rahatlıkla söylenebilir. Mesela Necmeddin İlgâzi zamanında ekonomik yatırımlarla medreselerin inşası sonrası Mardin'de tıp alanında önemli hekimler yetişmiştir. Artukoğulları döneminin tanınmış hekim ve filozofu Fahreddin el-Mardinî bunlardan biridir (Aydın vd., 2001: 91).

İbnu'l-Ezrak'ın (1987: 40-41, 96) âlim, zeki ve yetenekli olarak vasıflandırdığı İlgâzi'nin oğlu Hüsameddin Timurtaş da iktisadî faaliyetlerden elde edilen gelirleri ülke genelinde gerek gördüğü mimari eserlere harcamanın yanı sıra, eğitim ve öğretime büyük önem vermiş, âlimleri himaye ile ülkesinde ilmin yükselmesi için çalışmıştır. Ekonomiden elde edilen gelir ile büyük bir kütüphane inşa ettirmiş ve önemli vakıflar kurmuştur. Mardin'deki Hüsamiye Medresesi ve karşısındaki camiye yaptırmış, kendisi de ilim ehli olduğu için her fırsatta ilim ve kültürle hemdem olmaya çalışmıştır (Aydın vd., 94; Okumuş, 2008: 245).

İlgâzi zamanında 1123 yılında Halep'te Artukluların ilk medresesi yapılmıştır. Mardin Artuklu hâkimi İlgâzi'nin oğlu Hüsamettin Timurtaş, Mardin'de kitap bakımından oldukça zengin büyük bir kütüphane ve Hüsâmiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Hüsâmeddin Timurtaş, Batman ırmağı üzerinde 150 m. uzunluğunda büyük bir köprü yapımına başlamış ve köprü oğlu Necmeddin Alpi zamanında tamamlanmıştır. Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpi da babasının yolundan giderek ilim ve eğitime önem vermiş (Dolapönü, 1972: 45), Kızıltepe'de (Koç Hisar'da) sahip oldukları Sünnî öğretime dayalı din anlayışlarını devam ettirmek için cami ve medrese inşa ettirmenin yanında, kervansaray, hamam ile bir de çarşı yaptırmış, bunlara vakıflar bağlamıştır. Mardin Ulu Camii de onun eseridir. Camiyi kendisi başlatmış, oğlu Kutbeddin İlgâzi bitirmiştir. İlgâzi tarafından 1177 yılında tanzim edilen vakfiyesi bu eserin cami, medrese ve diğer ekleri ile bir külliye olduğunu gösterir. Bu külliyyede Şafii ve Hanefi müderrislerden başka farklı görevleri icra eden pek çok kişi de istihdam edilmiştir (Turan, 1993: 212-224).

Harput'ta Artuklu Hükümdarı Fahrettin Karaaslan tarafından 1156 yılında yaptırılan Ulu Camiî aynı zamanda medrese görevini de icra etmiştir. Fahreddin Kara Arslan da kendisinden önceki beyler gibi ticaret ve ulaşımı hızlandırmak için Hısn-ı Keyfâ, Malatya, Birecik ve Kal'atü'r-Rûm'da birer köprü yaptırmıştır. Hısn-ı Keyfâ Köprüsü 1166'da sel ve depremden hasar görmüşse de kısa sürede tamir edilmiştir. Yine Mardin Artuklularından II.İlgâzi'nin oğlu Artuk Arslan devrinde Düneysir'de Ulu Cami (1204), Mardin'de Hatûniye Medresesi (1205), Harezm'de Şeyh Taceddin Mesud Medresesi (1212) yaptırılmıştır. Bunlardan başka Muzafferüddin Kara Arslan Muzafferiye Medresesi'ni, II.Necmeddin Gazi de seksen odalı Şehidiye Medresesi'ni yaptırmıştır. Şehidiye Medresesi'ne dükkân, hamam, bağ ve bahçelerin yanı sıra Düneysir'de bir han ve Hârizm'de bir boyahane vakfedilmiştir. Artukluların son yöneticisi olan Mecdüddin İsâ'nın 1392 yılında yaptırdığı Zinciriye Külliyesi Mardin'in en büyük âbidelerinden biri olmuştur (Alptekin, 1991: 417).

Artuklu beylerinin Mardin'de ve diğer şehirlerde inşa ettirdiği eserler, Türk-İslâm kültür ve medeniyetine hizmetin devamını sağlamaya yönelik faaliyetlerdir. Zinciriye Medresesi'nin içerisinde Hanefî ve Şafiîlere ait olmak üzere birer adet caminin bulunması da Artuklular'da Ehl-i sünnet'in bu iki mezhebinin revaçta bulunduğu bir göstergesi kabul edilmelidir. Nitekim bu hususu İbn Şeddâd (1978: C.III/2, 544) da "Mardin'deki medreselerde iki mezhebe göre öğretim yapılırdı" ifadesiyle vurgulamıştır. Egemenlik alanlarındaki bu imar faaliyetleri ve yapılan eserler Artukluların ekonomik gücünün bir göstergesidir. Çünkü bütün eserler iş gücünün yanında ciddi anlamda ekonomik kaynak gerektirmektedir.

Artuklu sanatı, hüküm sürdükleri coğrafyada XI.yüzyılın sonlarında Türklüğün ve İslâmiyet'in yerleşmesine siyasî, askerî ve ekonomik faaliyetler kadar tesir etmiştir. Anadolu Türk mimarisinin âbidevî öncüleri arasında Artuklu cami ve medreseleri de önemli bir yer edinmiştir. Anadolu'da başlıca iki tipte gelişen medreselerin açık avlulu olanları da ilk defa Artuklular tarafından yapılmıştır. XII.yüzyılın başlarında hastahane, hamam, medrese ve camiden oluşan bir külliye olarak inşa edilen Mardin Emînüddin Mâristanı, XII.yüzyılın sonlarına ait iki katlı Mardin Hatuniye Medresesi, Diyarbakır Zinciriye Medresesi, iki katlı Mesudiye Medresesi, XIII.yüzyılın ilk yarısında Mardin'de inşa edilen Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi ile Şehidiye Medresesi iktisadi faaliyetlerden elde edilen gelirlerin sosyal ve kültürel hayata yansıyan somut örnekleri olmuştur. Mardin Firdevs, Rişmil, Harzen, Harput, Hısn-ı Keyfâ ve Diyarbakır Artuklu saraylarından başka, başlıcaları Mardin'deki dört hamam olmak üzere Anadolu'daki ilk Türk hamamları da yine Artuklular döneminde inşa olunmuştur (Altun, 1991: 418-419). Artuklular sosyal ve kültürel hayatın en önemli dinamiği olan ticaret yollarının emniyeti için köprülere önem vermişlerdir. Hasankeyf'teki Dicle Köprüsü ile Diyarbakır-Bitlis yolu üzerindeki Batman Suyu (Malabadi) Köprüsü, Diyarbakır-Eğil yolu üzerindeki Devegeçidi Suyu Köprüsü halkın yaşamını kolaylaştırmanın yanında ticari faaliyetlerin sekteye uğramaması için özenle korunmuştur. Geleneksel tekniklerle üretilmiş kapı tokmakları, aynalar, taslar ve güğümler de Artuklu maden sanatının en önemli ürünleri olmuştur.

Artuklu beyleri medreseler, camiler, darüşşifalar ve kervansaraylar gibi amme hizmeti verecek yapıların yanında, çeşmeler ve sulama tesisleri kurarak, halk için gerekli suyu da tedârik etmiştir. Artuklular, doğu ile batı arasında tampon olarak adlandırılacak bir bölgede buldukları için şehirlerin yakınlarında kurulan köprüler, kervan trafiğini Artuklu Beyliği'nin merkezine yöneltmiştir. Çevre beylik ve devletler ile komşuluk

ilişkilerini iyi bir şekilde muhafazaya gayret ettikleri için çok sayıdaki Artuklu medreselerinden birinde müderris olarak görev yapmak yada hükümdarın başka bir hizmetinde bulunmak İran, Suriye, Irak veya Mısır'da daha önemli bir göreve gelmek için sıçrama tahtası gibi görülmüştür (Vâth, 1999: 250, 253).

Sonuç

Artuklular buldukları bölgenin siyasi istikrarsızlıklarına, iç mücadelelere, istilalara ve savaşlara rağmen ekonomik plan ve programlarından mümkün olduğunca taviz vermemiş ve iktisadî politikalarını uygulamıştır. Bunun sonucunda ülkede ticarî etkinlik her geçen gün artmış, egemen oldukları şehirlerden bazılarında uluslararası pazar ve panayırklar kurulmuştur.

Artuklu ticari havzası; Hazar, Azerbaycan, İran, Irak, Anadolu ve Mısır ticaretini içine alan geniş bir alana hitap etmiştir. Artuklu şehirlerinin üzerinde bulunduğu uluslararası ticaret yolu, her çeşit malın alınıp satıldığı büyük bir Pazar konumu kazanmıştır.

Artuklular döneminde siyasi ve askeri faaliyetler ile sosyal ve kültürel hayatın gelişmesi için köprüler yapılmıştır. Bu köprüler, ticari faaliyetlerin artmasına olumlu katkı sağlamıştır. Ayrıca Artuklu şehirlerinde yetiştirilen tarım ürünleri ve üretilerek işlenen madenler, imal edilen el sanatları ülke içinde tüketilmenin yanında ihraç ile ekonomik gelire dönüşmesi için Van Gölü ve Dicle nehri üzerinde ulaşım ve nakliye araçları kullanılmıştır.

Artuklu beyleri, yerleşim merkezlerindeki bakır ve bronz atölyelerin ihtiyaç duyduğu maden üretimini teşvik etmek için ellerinden gelen çabayı göstermiştir. Artuklular, Ergani ve Maden'i ele geçirdikten sonra, kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarındaki üretimi artırmakla yetinmeyip, yeni maden ocaklarının keşfedilmesini ve işletilmesini de teşvik etmiştir. Artuklular zamanında Hısn-ı Keyfâ, Cizre ve Mardin'de bulunan bronz ve bakır atölyelerinde üretilen eşyalar, ihraç malı gelir getiren ürünler olmanın dışında Güney Doğu Anadolu ile Kuzey Mezopotamya arasında kültür ve sanat eserlerinin derin etkileşimini yansıttığı gibi ticari hayatın farklı bir boyutunu da ortaya koymuştur.

Artuklu ülkesinde oluşan güven ve huzur ortamı içerisinde ivme kazanan ticari faaliyetler sayesinde iktisadî büyüme ile orantılı olarak sosyal refah, ilmî hayat ve kültürel müesseseler artmış, şehirler kamusal mimarî eserlerle donatılmıştır. Artuklu ülkesi ticari faaliyetler sebebiyle zengin, halk düşük vergiler sebebiyle mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamıştır. Artuklu beyleri, ekonomik hayatın canlılığının bir sonucu olarak elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını ülkenin imarına harcamışlardır. Bunun sonucunda Artuklu ülkesinde ilmî, dinî ve toplumsal hayata hizmet eden pek çok eser inşa edilmiştir.

Kaynakça

- Abû'l-Farac (1987). *Abu'l-Farac Tarihi*, II, (Çev Ömer Rıza Doğrul), C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Acar, A. (2006). "Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin (X-XIV. Yüzyıllar)", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Mardin, 26-28 Mayıs 2006), İstanbul: 81-95.
- Ağarı, M. (2007). *Kazvîni'nin Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı (İnceleme ve Değerlendirme)*, İstanbul.
- Ak, R. (2008). "Mardin Artuklu Devletinin İktisadî Hayatı (1102-1409)", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* (Mardin, 25-27 Ekim 2007), İstanbul.
- Alican, M. (2013). "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)", *History Studies*, 5 (5): 1-18.
- Ali Emîrî Efendi, (1325). "Amid Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cild Kitabı Hâvi Casim Bir Kütüphane", *Amid-i Sevdâ*, 10 Mart 1325 (23 Mart 1909), III: 33-38.
- Alptekin, C. (1991). "Artuklular", *DİA*, III, İstanbul: 415-418.
- Alptekin, C. (1992) "Artuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VIII, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Altun, A. (1991). "Artuklu Sanatı," *DİA*, III, İstanbul: 418-419.
- Artuk İ. ve Artuk C. (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Aslan A., (2008) "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.20.
- Aydın S., Ünsal S., Emiroğlu K. ve Özen O. (2001). *Mardin: Aşiret, Cemaat, Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Barbaro, J. (2009). *Anadolu ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Başak, O. (2005). "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 15, s. 53-68.
- Belli, O. (2006). "Mardin'de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Mardin, 26-28 Mayıs 2006), İstanbul: 183-210.
- Beysanoğlu, Ş. (1962). *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul: Şehir Matbaası.
- Beysanoğlu, Ş. (1996). *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, Diyarbakır.
- Bulduk, A. F. (1999). *Mardin Tarihi*, (Haz. Burhan Zengin), Ankara.
- Cahen C., "Artukids", *EF*, I, 662-667.
- Çevik, A. (2002). *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Dalkılıç, N. ve Halifeoğlu F. M. (2010). "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler." *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu Bildirileri*, (25-27 Mayıs 2009), (Ed: Y.Öztürk-K. Haspolat), Ankara: 371-379.
- Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), C.I, TTK Yayını, Ankara 1990.
- Dolapönü, Metropolit Hanna (1972). *Tarihte Mardin*, İstanbul: Hilal Matbaacılık.
- Durmuş, E. (2004). "XII. Yüzyılda Diyarbakır'da Bir Türk Beyliği "İnaloğulları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler*, (Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır.
- Göyünç, N. (1994). "Diyarbakır", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 464-469.
- Gül, M. (2008). "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, (Mardin, 25-27 Ekim 2007), C.II, Mardin.
- Haspolat, Y. K. (2013). *Diyarbakır Ekonomi Tarihi-1*, İstanbul: Dicle Üniversitesi Yayınları.

- Hillenbrand, C. (1981). "The Establishment of Artuqid Power in Diyār Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, (54): 129-153.
- Hillenbrand, C. (1991). "Mayyāfārikīn" *EI*, VI, Leiden: 930-931.
- İbn Battūta (2000). *Tuhfetü'n-Nazzar*, (*İbn Battūta Seyahatnamesi*), (Çev. ve Notlar A.Sait Aykut), İstanbul.
- İbn Cübeyr (2008). *Endülü's'ten Kutsal Topraklara Seyahatname*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Hallikân (1280). *Vefayātu'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman mimmâ Sebete bi'n-Naql evi's-Semâ ev Esbetehü'l-Ayân*, (Çev. Rodosîzâde Muhammed), II, İstanbul: Tab'hane-i Âmire.
- İbn Şeddâd (1978). *el-Alâku'l Hatira fi Zikri Tarihi Şam ve'l-Cezire*, C.III/2, Dımaşk.
- İbnü'l-Ezrak (1987). *Tarih-i Meyyâfārikīn ve Amid Artuklular Kısmı*, (Nşr. ve Türkçe terc. Ahmet Savran), Erzurum.
- İbnü'l-Fakih (1996). *Kitabu'l-Buldan*, (Thk. Yusuf el-Hadi), Beyrut.
- İstahrî (1961). *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Nşr. M. Câbir Abdülâl el-Hînî), Kahire.
- İpek, A. (2008). "İslâm Coğrafyacılarının Gözüyle Artuklu Merkezleri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* (Mardin, 25-27 Ekim 2007), Mardin.
- Kalkaşendî (1987). *Subhu'l-A'sâ*, Kahire, (Nşr. M.Abdürresûl İbrahim, Thk. M. Hüseyin Şemseddin), Kahire 1912-1919, Beyrut.
- Katip Ferdi (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (Nşr. Ali Emiri, Haz. Y. Metin), İstanbul.
- Kesik, M. (2018). *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Köprülü, M. F. (1978). "Artukoğulları", *İA*, I, İstanbul: 617-625
- Marco Polo (1971). *Marco Polo Seyahatnamesi*, (Yay. Filiz Doküman), İstanbul.
- Metsopski, T. (2009). *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, (Türkçe terc. Gürsoy Solmaz), Ankara.
- Nayır, Ş. (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Okumuş, E. (2008). "Artuklularda Din Toplum İlişkileri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, VII (26): 235-251.
- Ömer b. İlahmış, *Tarihu Düneysir*, Tah. İbrahim Salih, Dımaşk 1992
- Özaydın, A. (2006). "Zekariyyâ el-Kazvinî'nin Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd Adlı Eserlerinde Anadolu'nun Tarihi ve Coğrafyasıyla İlgili Konular", *Sosyoloji ve Coğrafya*, (Kitap 15), İstanbul.
- Özer, M. H. (2008). "Artuklu Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadî Etkileri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* (Mardin, 25-27 Ekim 2007), II, Mardin.
- Sarıbyık, M. (2006). "XIII. Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak Kızıltepe / Koçhisar / Düneysir", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Mardin, 25-27 Ekim 2007), İstanbul: 599-606.
- Sevim, A., (1962), "Artukoğlu İlgâzi", *Belleten*, XXVI/104, s.649-691.
- Sevim, A., (2000), "İnaloğulları", *DİA*, C.XXII, İstanbul, s. 257-258.
- Sevim, A., (2009), "Sökmen b. Artuk", *DİA*, C.XXXVII, İstanbul, s. 392-394.
- Spuler, B. (1957). *İran Moğolları Tarihi*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara.
- Streck, M. (1979), "Düneysir", *İ.A*, III, s. 664.
- Şeşen, R. (1971). "İmad al-din al-Katib al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Türkleriyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara
- Şeşen, R. (1985). *İslâm Coğrafyacılarna Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara.

- Şümeysâni, H. (1987), *Medinetü Mardin mine'l-fethi'l-Arabi ila sene 1515m. / 921h.*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut.
- Tızlak F. (2002), "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik" *Türkler*, VII, Ankara.
- Turan, O. (1993). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- Turan, O. (2004). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Usta, A. (2002). "Artuklular", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.VI, s. 471-483.
- Vâth, G., (1999), "Artuklu Beyliği'nin Yönetimi", Türkçe terc. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir, s.233-260.
- Yakut el-Hamevî, (1990). *Mu'cemu'l-Buldan*, (Nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî), Beyrut.
- Yinanç, M. H. (1963). "Diyarbakir", *İA*, III, İstanbul: 605-626.